

КОЛЕКЦІЯ ФОТОГРАФІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРАЮ

Фотографії належать до масових та доступних історичних джерел. Їхнє активне виробництво, використання та поширення розпочалося наприкінці ХІХ та набрало обертів упродовж ХХ ст., хоча з'явилася фотографія ще в 30-ті рр. позаминулого століття. За якісь десятиліття вона посіла помітне місце в різних галузях людської діяльності¹, а з другої половини ХІХ ст. увійшла в усі сфери суспільно-політичного, наукового й культурного життя, зокрема в періодику.

Фотодокументи розкривають історичні події та явища у вигляді статичних зорових образів. Об'єкти камери схоплює такі деталі й нюанси, які навряд чи можуть бути зафіксовані в інших видах джерел. Із фотодокументів історик має змогу черпати інформацію, що може мати важливе значення для уточнення вже відомих фактів². Тому світлини посідають важливе місце серед різних груп джерел, а їхнє дослідження є актуальним, оскільки вони містять відомості не тільки про події та факти минулого, а ще є цінним матеріалом для вивчення історії повсякденності й окремих спеціальних історичних дисциплін, зокрема біографістики, генеалогії, просопографії тощо.

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі — ЧІМ) володіє багатьма цінними й різноманітними колекціями, значна частина яких стала об'єктом зацікавленості науковців. Наприклад, писемні пам'ятки, сфрагістичні матеріали досліджував І. Ситий³, археологічну колекцію — О. Черненко⁴, етнографічну — В. Зайченко⁵ та ін. Проте поза увагою науковців залишилася фотографічна збірка, з якої лише окремі світлини знаходяться в експозиції музею. Метою цієї статті є огляд фотографічної колекції, аналіз її значення для всебічного вивчення історії краю.

¹ *Макарчук С.* Джерелознавство історії України: навч. посіб. — Львів, 2008.

² *Історичне джерелознавство: підручн.* / Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. — К., 2002. — С. 276.

³ *Ситий І.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // *Пам'ятки України.* — 2001. — № 1–2. — С. 149; *Його ж.* З історії української сфрагістики // *Родовід.* — 1996. — Число 2 (14). — С. 91–106.

⁴ *Черненко О.* Доля археологічної колекції Чернігівського історичного музею у 40-х рр. ХХ ст. // *Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.* — Чернігів, 1996. — С. 29–30; *Його ж.* Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського // *Скарбниця української культури: Зб. наук. праць.* — Чернігів, 2002. — Вип. 3. — С. 80.

⁵ *Зайченко В.* Датовані гапти з колекції Чернігівського історичного музею // *Образотворче мистецтво.* — 1990. — № 2. — С. 16–19; *Його ж.* Гапти ХVІІ–ХІХ ст. у збірці Чернігівського історичного музею. — Чернігів, 1991.

Для опису фотодокументів доречно скористатися схемою, запропонованою дослідником О. Купчинським, комплексний підхід якого в дослідженні цих джерел ґрунтується на принципах об'єктивності та історизму. На переконання науковця, основними позиціями опису має бути зміст зображуваного об'єкта, час його виготовлення, автентичність; зовнішні атрибутивні ознаки — розмір, колір, спеціальні друковані та рукописні написи, стан зберігання; дані про техніку (способи виконання) фотодокументів. Додатковими елементами цього процесу О. Купчинський називає відомості про надходження фотодокументів до архівів і бібліотек, фондів чи колекцій, вказівку про опублікування⁶. Крім того, докладний опис змісту фотодокумента, на думку архівіста, має враховувати всю інформацію, яку він містить, — підписи, монограми, ініціали на знімках тих, хто на них зображений і кому вони належать, дарчих написів, екслібрисів, штампів, відбитків родових печаток, замовних чи друкованих наклеюк. Фото як джерело володіє високими інформативними якостями, що дозволяють відтворювати історизм обстановки, в якій відбувалися окремі події. Водночас присутня емоційна насиченість документів, можуть бути представлені окремі деталі, зафіксовані випадково, що мають значення для дослідження.

Учені підкреслюють тезу про «непрозорість» фотографії як історичного джерела, оскільки лише завдяки застосуванню методів лінгвістики, історичної психології, історичної демографії, культурології, соціології, політології тощо дослідник зможе наблизитися до розуміння історичного минулого. Як і будь-яке інше образотворче джерело, світлина — це не пряме віддзеркалення реальної події, а її інтерпретація автором, адже композиція, обраний фокус, освітлення й інші особливості зображення, що безпосередньо залежать від автора, значною мірою визначають сприйняття твору⁷. У цьому випадку завдання історика полягає у вмінні грамотно «розшифрувати» історичне джерело.

Найдавніші фотографії в ЧІМ датуються кінцем ХІХ — початком ХХ ст. На сьогодні їхня колекція у фондах історичного музею налічує 13,5 тис. одиниць зберігання⁸, з них в експозиції поряд із речовими пам'ятками історії та культури представлено понад 150 екземплярів. Однак всебічний аналіз колекції не є можливим через те, що значна частина документації, яка описує надходження експонатів у довоєнний час, була втрачена під час Другої світової війни.

Наприклад, у фондах музею зберігається альбом фотографій Наталії Семплікевич с. Хоробричі Городнянського повіту, що датується 1911 р. і присвячений 50-річчю скасування кріпацтва⁹. Його надходження встановити неможливо, проте відомо, що він був представлений на одній із дореволюцій-

⁶ Купчинський О. Розшифрування ранніх фотодокументів та їх описування в архівах і бібліотеках // Архіви України. — 1978. — № 6. — С. 20–23.

⁷ Зайцева Е. Фотографии как исторический источник истории повседневности города Ставрополя середины ХІХ — начала ХХ веков [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.newlocalhistory.com/node/59>.

⁸ Поточний архів Чернігівського історичного музею (далі — ЧІМ), Звіт музею за 2011 рік.

⁹ Фонди ЧІМ, Фч, 3147.

них виставок у Чернігові. У ньому містяться 63 фотографії, зокрема й портрет Н. Семплікевич (імовірно, колишньої поміщиці). Під частиною знімків є підписи-пояснення: «поміщиця — свідок кріпосного права», «селяни — свідки кріпацтва». Окремі фотографії, на яких зображені селяни, мають розширені підписи й пояснюють різницю між державними селянами, селянами-козаками, кріпаками, кріпосними дворовими. Так, в альбомі представлені фото дворового кухаря, столяра, церковного старости. Разом із тим, імена та прізвища людей відсутні. Серед інших знімків в альбомі можна виділити такі, на яких зображені діти. Кілька групових фото відображають традиційні дитячі розваги, зимовий вертеп, похід школярів до місцевої церкви, фото учнів із священником та вчителем. Низка світлин в альбомі демонструє святкування 50-річчя скасування кріпацтва в с. Хоробричі — проведення молебню на центральній площі села, звернення священника до місцевих мешканців із промовою. Таким чином, цю альбомну колекцію можна розглядати як джерело з вивчення історії села, традиційних занять селян, їхнього одягу, особливостей побуту.

У 1870–1880 рр. практично в усіх губернських і повітових містах Російської імперії з'явилися фотоательє¹⁰. Не став винятком і Чернігів. Щодо економічного розвитку губернського центру, то на той час основне виробництво зосереджувалося в майстернях із пошиття взуття та одягу, виробництва меблів, переробки продуктів харчування. Крім того, існувала добре розвинена сфера послуг — перукарні, пральні тощо¹¹. Так, у путівнику по місту 1896 р., що надає інформацію про основні заклади та установи Чернігова, як офіційні, так і приватні, містяться відомості про два салони фотографій — «У Чарнецького» на вул. Борисоглібській та «Марр» на вул. Гончій¹². У путівнику 1900 р., який подає більш поширені відомості про установи, організації міста, вже зазначається, що сфотографуватися в Чернігові можна на вул. Борисоглібській і Миколаївській, майстер Р. Чарнецький (власна справа), вул. Гончій, майстер Й. Марр (справа Салітана). Ще одне ательє з'явилося на вул. Базарній (справа Бермана)¹³. Існує згадка про роботу в Чернігові одного фотомагазину. Не виключено, що фотознімки, зроблені в місцевих фотоательє, знаходяться в колекції історичного музею. Тим паче, що фотографування не було настільки поширеним, як сьогодні. Зазвичай, світлини робили на згадку про найбільш пам'ятні події — весілля, похорони, вступ чи завершення навчання, проводи на військову службу тощо. На багатьох салонних фотографіях зображені типові для тих часів інтер'єри — ширми й ширмочки, тумби, столи, крісла, балюстради з колонами однакових розмірів і форм. Тоді ж для заохочення населення з'являються так звані мальовані задники різного характеру. На полотняних гобеленах, а то й на картоні, як на

¹⁰ Класова О. Старий альбом [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://photo.ukrinform.ua/ukr/phplus/?t=200710_djstory.html.

¹¹ Леп'яко С. Коротка історія Чернігова. — К., 2009. — С. 49.

¹² Путеводитель по г. Чернигову. — Чернигов, 1896. — 86 с.

¹³ Путеводитель по г. Чернигову / Сост. А. Ярыгин. — Чернигов, 1900. — 210 с.

театральній сцені, були зображені старовинні замки, античні руїни, казкові доріжки, озера, ріки, водоспади й навіть моря¹⁴.

Чернігівський колекціонер та краєзнавець Костянтин Ягодівський вважає, що на межі XIX–XX ст. у губернському центрі працювало не менше 25 фотографів, з яких 15 були професіоналами та мали власні ательє. Серед них найбільш популярні — К. Шлегель, В. Піутті, Ф. Фрамм, М. Яворський (фотограф Чернігівської єпархії)¹⁵.

В Україні в XIX ст. надзвичайно відомим був фотограф і гравер Ж.Х. Рауль, який майже все життя працював в Одесі. Випущений ним у кінці 1870-х рр. альбом побутових світлин і пейзажів Півдня України зробив його надпопулярним як у Росії, так і в Європі. Фотограф знімав на Київщині, Полтавщині, у Молдавії, Бессарабії, Криму, а також на Чернігівщині¹⁶. Проте достеменно невідомо, чи потрапили його роботи до колекції музею.

До окремої групи музейної фотоколекції можна віднести копії листівок з видами міст Чернігівської губернії, зокрема Чернігова, Новгород-Сіверського, Конотопа, Городні. Так, на 27-х знімках з видами дореволюційного Новгород-Сіверського зображено вулиці міста, чоловічу та жіночу гімназії, центральний готель, пристань, повінь на Десні, Спасо-Преображенський монастир, внутрішнє оздоблення храму. На деяких фотографіях — мешканці містечка на ярмарку, під час хресної ходи на Водохреща¹⁷. Підбірка світлин дозволяє досліднику уявити особливості забудови та архітектурний вигляд Новгород-Сіверського наприкінці XIX — на початку XX ст., основні заклади міста. Написи на них відсутні, їхнє походження встановити складно.

Значна частина фотографій того часу в музейній колекції — це види міст, сіл, сільські пейзажі, культові споруди, ярмарки, базари, відзначення свят, праця селян і робітників. Чимало світлин відображають матеріальну культуру селян: хати, стодоли, клуні, робочий і святковий жіночий та чоловічий одяг, прикраси. Наприклад, у фондах музею зберігаються знімки жінок с. Жуклі Понорницького повіту у святкових костюмах, які носили на межі XIX–XX ст.¹⁸, хресної ходи в цьому ж селі¹⁹, проводів на фронт новобранців с. Хоробрічі Городнянського повіту (1915 р.)²⁰ тощо. Інші світлини зображують життя міських жителів, особливості культурного життя. У фондах ЧІМ є фото бандуристів у Чернігові (1902 р.)²¹, хору Чернігівської духовної семінарії в будинку Дворянського зібрання під час святкування 1000-річчя літописної

¹⁴ Класова О. Вказ. пр.

¹⁵ Архів автора, з виступу К. Ягодівського на культурно-мистецькому заході «Фотографія та фотографи в Чернігові наприкінці XIX — початку XX ст.» у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» 22 березня 2012 р.

¹⁶ Класова О. Вказ. пр.

¹⁷ Фонди ЧІМ, Фч, 2473–2500.

¹⁸ Там само, 2012.

¹⁹ Там само, 2032.

²⁰ Там само, 2132.

²¹ Там само, 2784.

згадки про Чернігів (1907 р.)²², групи артистів місцевого театру (1915 р.)²³. Також тут зберігаються портрети відомих не лише в Чернігові діячів культури й науки — актрис М. Заньковецької та Л. Затиркевич-Карпинської, письменників П. Куліша, Б. Грінченка, художника І. Рашевського, науковця Д. Самоквасова.

Період революції 1917 р. та встановлення радянської влади представлені, в основному, портретами революційних діячів. Натомість, період колективізації, індустріалізації відтворюють на фотографіях «успіхи» соціалістичного будівництва. У фондах музею зберігаються колективні знімки: склад Чернігівського губкому партії (1923 р.)²⁴, губернських зборів секретарів комсомольських осередків (1924 р.)²⁵, першого з'їзду колгоспників Менщини (1931 р.)²⁶. Звичайно, не потрапили до колекції світлини, що відображають трагічні сторінки в історії України 20–30-х рр. ХХ ст.: голодомор, колективізація, репресії. Натомість є фото, які ілюструють успіхи радянського села — проведення сільськогосподарських робіт, збирання врожаю в різних районах області, роботу нової техніки на полях. Окремі фотографії потрапили до музейної колекції з газет. Крім того, деякий час існувала практика, коли сюди передавали знімки з місцевих видань, що були вже надруковані.

Період Великої Вітчизняної війни досить широко представлений як у фотографічній колекції ЧІМ, так і в його експозиції. Це, зокрема, портрети чернігівців, які брали участь у захисті Брестської фортеці, оборонців Ленінграда; матеріали, присвячені партизанському рухові на Чернігівщині та розгортанню підпілля; фото учасників Холминської підпільної комсомольської організації, Ніжинського підпілля на чолі з Я. Батюком²⁷. Унікальною вважається фотографія засідання штабу партизанського з'єднання на чолі з секретарем підпільного обкому партії М. Попудренком, що зроблене військовим фотокореспондентом Я. Давідзоном за кілька годин до загибелі партизанського командира²⁸.

У другій половині ХХ ст. фотографія стала доступною для широкого загалу. Серед експонатів музейної фотозбірки можна виділити такі тематичні групи: панорами міста різних часів з багатьох ракурсів; пам'ятки історії та архітектури, нове містобудування, адміністративні та офіційні установи, промисловість, наука, освіта, культура, спорт. Особливо багато знімків жителів Чернігівщини в різних життєвих ситуаціях. Також виділяється колекція фото з видами міста, виконана чернігівцем Петром Петрашем у 1950–1970-х рр.²⁹

²² Там само, 1782.

²³ Там само, 1832.

²⁴ Там само, 829.

²⁵ Там само, 1051.

²⁶ Там само, 5209.

²⁷ Черниговский исторический музей / Сост. А.И. Неделея, М.А. Попудренко; авт. текста А. Арендарь, В. Зайченко, М. Лукьяненко и др.; фото С. Крячко. — К., 1988. — С. 128.

²⁸ Там же. — С. 129.

²⁹ Фонди ЧІМ, Фч, 905.

В основному, у фотозбірці цього часу левову частину становлять світлини урочистих подій. Серед них — святкове відкриття першої тролейбусної лінії в Чернігові 1964 р.³⁰, проведення виставки квітів в обласному центрі (1964 р.)³¹, панорама будівництва очисних споруд на заводі синтетичного волокна³² тощо.

З 1960–1970-х рр. поповнення колекції фотографій не має системного характеру. Це спостерігається й нині, оскільки зараз набули поширення цифрові технології. Хоча окремі світлини передають до музею, чи навіть заклад купує їх у колекціонерів, але надходження не є численними. Наприклад, якщо 2000 р. колекція ЧІМ налічувала 13276 знімків, то 2011 р. — 13497³³.

Однак 2012 р. до ЧІМ передано унікальні, невідомі раніше фотографії Чернігова початку ХХ ст. Фото з родинного архіву Мойсея Шамбона, який був викладачем французької мови в навчальних закладах Санкт-Петербурга, в Чернігівському реальному училищі, передано в електронному вигляді. Оригінали фотографій зберігаються нащадками М. Шамбона в м. Ніеул-Сюр-Мер (поблизу Ла-Рошеля, Франція). Унікальний і до цього часу невідомий родинний альбом М. Шамбона містить понад 200 фотографій, із них 136 зроблені в Чернігові в період з 1913 р. по 1918 р., 66 містять загальні краєвиди міста і його будівель. На світлинах зображено як повсякденне життя родини Шамбон, їхніх друзів, так і панорамні види міста (його вулиць — Соборної, Шосейної, а також Красною, Театральною й Олександрівською площ), маловідомі будівлі, внутрішні види Чернігівського реального училища та події революції 1917 р.³⁴ Під час презентації цієї колекції відвідувачів зацікавили знімки, що відтворюють сцени відпочинку родини М. Шамбона, робочі моменти реального училища, військові паради з нагоди відвідин Чернігова імператором Миколою II³⁵.

Як бачимо, з середини ХІХ ст. і впродовж всього ХХ ст. фотографія посідає помітне місце в корпусі історичних джерел, є незаперечним документальним свідченням явищ та подій з усіх сфер суспільного життя: господарської діяльності й побуту, традиційної культури, професійної діяльності й мистецтва, державного управління, громадських та політичних рухів, війн і просто численних людських трагедій. У ЧІМ зібрано багату колекцію світлин, що ілюструє історію Чернігівщини та долі багатьох особистостей регіону впродовж ХХ ст. і може стати об'єктом для більш глибокого та всебічного дослідження.

³⁰ Там само, 2415.

³¹ Там само, 2357.

³² Там само, 2276.

³³ Поточний архів ЧІМ, Звіт про діяльність музею за 2000, 2011 рр. (за формою № 8-НК).

³⁴ Чернігів 100 років тому: фотографії з архіву родини М.В. Шамбона // Офіційний сайт Головного управління культури, туризму та охорони культурної спадщини Чернігівської облдержадміністрації. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.cult.gov.ua/news/u_chernigivskomu_istorichnomu_muzeji_vidbulasja_prezentacija_nevidomikh_fotografij_chernigova_1913_1918_rokiv_foto/2012-01-20-3324.

³⁵ Петров М. Чернігів 100 років тому: нові надходження до музею // Деснянка вільна. — 2012, 23 січня. — С. 4.